
Bollème, Geneviève. *Le peuple par écrit.* Préface de Jacques Le Goff. Parijs 1986, Éd. du Seuil. 281 + 7 p.; Ffr 95,-; ISBN 2-02-009035-X.

Begrippen verslijten meer of minder snel, naar gelang van de frequentie waarmee ze worden gebruikt en de consistentie van de betekenissen waarmee ze worden geladen. Een van de snelst uitgeholde, thans zelfs bijna versleten begrippen is de notie 'volk', die overigens geladen is met connotaties welke op een zeer lange voorgeschiedenis kunnen bogen. De ontwikkeling van dat begrip is, mutatis mutandis, in schier alle Westeuropese landen gelijk op gegaan. Politieke machthebbers, sociale elites, intellectuelen, sociale wetenschappers – steeds nieuwe groepen hebben zich de term toegeëigend en op hun wijze ingevuld. Ze hebben dit taalkundig instrument eerst als een politiek, dan als een cultureel machtsmiddel gebruikt en een 'volk' (later een 'volkscultuur') geschapen dat aan hun eigen beeld, of liever gezegd hun fantasmata beantwoordde. Het resultaat is een 'culturele apartheid' geweest, waarbij het 'volk' het object werd nu eens van morele bevoogding, dan weer van hoogdravend populisme (Michelet). Uit reactie tegen het neerbuigend gebruik van het begrip hebben sommigen affectieve toenadering gezocht tot wat zij als het echte 'volk' beschouwden, maar wat gewoonlijk een al even schimmige entiteit met even mythische connotaties bleek. Feitelijk is de positie van de intellectueel per definitie dubbelzinnig, zoals exemplarisch gebleken is in de levensgang van Simone Weil. Door zijn taalgebruik, zijn analyses en zijn definities schept de intellectueel met het 'volk' een niet-bestaande categorie die zich voornamelijk kenmerkt door haar onderschikking onder de wel duidelijk definieerbare categorie van de machtigen (op welk terrein ook, maar thans bij voorkeur op het culturele); tegelijk realiseert hij zich dat de sociale communicatie daardoor verbroken wordt en doet hij, als hij van goede wil is, een heldhaftige poging zijn reïficaties ongedaan te maken door bij zijn onderzoek een persoonlijke inzet voor de belangen van het 'volk' na te streven. Vandaar een sneeuwbaaleffect, dat de huidige stroomversnelling van het onderzoek naar 'volkscultuur' verklaart: wetenschappelijke analyse en emotionele investering versterken elkaar bij dat proces. Maar het is de vraag of de intellectueel of onderzoeker uiteindelijk veel méér in het 'volk' zal ontdekken dan wat hij er zelf in legt.

Dat is zo ongeveer de basisstelling van Geneviève Bollème in dit werk dat ze een tiental jaren nadat ze zich zelf in drie bekende boeken aan onderzoek naar 'volksliteratuur' (*littérature populaire*) had bezondigd, heeft gecomponeerd. Het is een geschiedenis van het impliciete oordeel over groepsverhoudingen dat in het gebruik van de notie 'volk' onvermijdelijk besloten ligt. Ze gaat daarbij terug tot de oudste connotaties die in de Indo-europese talen met 'volk' en 'volks' meeklinken, om vervolgens lijnen te trekken naar de omschrijvingen die door essayisten, woordenboeken en cultuurhistorici zijn gemaakt. Twee constanten: 'volks' staat voor het ongedifferentieerd talrijke (het niet geper-

sonifieerde), en anderzijds voor het spontaan scheidende, het niet aan banden gelegde (als een soort resonantie van oerkracht).

Dit is, de lezer zal het hebben begrepen, een zeer Frans boek, met expliciet sartraïaanse accenten en pathetische oordelen over de verantwoordelijkheid van de intellectueel ten aanzien van het door de wetenschap (en anderen) verdrukte volk. Hoewel Bollème zich schijnbaar tot de intellectuelen richt, is dit boek in wezen, naar goed-intellectuele traditie, een zelfondervraging, een wetenschappelijke psycho-analyse, een verkapte biecht, met aan het slot als zelfopgelegde penitentie een "project, of programma". Overigens blijft dat heel vaag: de auteur pleit voor een historiserende, dynamische benadering van 'volk', waarbij de (taalkundige, politieke en culturele) verhouding van de onderzoeker met zijn object ter discussie wordt gesteld teneinde dat object voor reïficatie te behoeden. Na de wijze woorden die analytici als Michel de Certeau al jarenlang over de zelfinvestering van historici in hun onderzoeksobject hebben geschreven, komt zo'n program wat mager over. Ik begrijp dan ook niet wat vriend en leermeester Jacques Le Goff bezielt dit werk de hemel in te prijzen, tenzij misschien vanwege de terugkeer van de verloren dochter, die haar eerdere standpunt – waarbij ze 'volk' uitsluitend als een constructie van de dominante cultuur beschouwde – thans voor een genuanceerder positie zou prijsgeven. Maar ik ben er nog niet zo zeker van dat Le Goff daar gelijk in heeft. Bollème blijft 'volk' in heel dit werk uitsluitend als een produkt van wetenschappelijke analyse beschouwen en acht de kloof tussen de onderzoeker en zijn object feitelijk onvermijdelijk. Zelfs als penitentie.

Le Goff zelf pleit voor een meer attenderend gebruik van het begrip 'volk' (dat hij hier vergelijkt met dat van 'mentaliteit'). Juist vanwege zijn relatieve vaagheid heeft het volgens hem nut, in zoverre als het verwijst naar die culturele relaties welke een onderschikking tussen gedomineerden ('volk') en dominerenden ('elite') impliceren. Ondanks het raspende intellectuelen-Frans van Bollème zijn een aantal bladzijden van deze hartekreet van een ras-onderzoekster de moeite van het lezen waard voor al wie zich met 'volks'-kunde bezig houdt: met name de hoofdstukken over het begrip 'volkscultuur' (71-82), of over de reïficaties die spreken (taal) bijna onvermijdelijk meebrengt (187-207). Jammer alleen dat 'volkscultuur' hier zo uitdrukkelijk in de vroegmoderne cultuur blijft opgesloten.

De literatuurlijst, uitvoerig, laat zien dat de kennis van vreemde talen er in Frankrijk niet op vooruit gaat. – Willem Frijhoff.

Carnaval. – Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdverschijnselen 3 nr. 1 (1986); 112 p., talrijke ill.

Het eerste gedeelte van dit themanummer over het carnaval is gewijd aan het tweedaags symposium dat de Venlose carnavalsvereniging Jocus eind oktober 1985 organiseerde ter gelegenheid van haar 13 x 11-jarig bestaan. Het bevat de teksten van de gehouden lezingen, van enkele discussiebijdragen en een kort verslag van de discussie. De centrale vraag op deze bijeenkomst was of de toestroom van carnavalstoeristen, het luisteren naar (platen van) landelijk bekende artiesten of de eisen van degenen die een televisieuitzending van het carnaval willen maken, een nadelige invloed op het feest hebben of niet. Aan een viertal volkskundigen (S. Top, H. Rozema, H.L. Cox, W. Mezger) en enkele deskundigen op het gebied van het toerisme en de televisie was gevraagd hierover hun mening te geven. Sommigen van hen konden instemmen met het standpunt van Th. Franssen, de voorzitter van het symposium, "dat carnaval het feest moet blijven van de lokale samenleving" (p.

12), anderen vonden dat de aanwezigheid van 'buitenstaanders' zoals de televisie of bezoekers van elders, mits deze zich terughoudend opstellen, geen afbreuk hoeft te doen aan een voor iedereen aangename viering van het feest. In een kort historisch overzicht wees H. Rozema er o.a. op dat de spraakmakende carnavalisten aanvankelijk bijzonder ingenomen waren met de komst van de media en van vreemdelingen, maar dat zich omstreeks het midden van de jaren zeventig, toen men meende dat de plaatselijke bevolking van het eigen carnavalsfeest begon te vervreemden, een omslag heeft voorgedaan in deze houding.

Het nummer bevat verder een verslag van H. Krosenbrink van de dialectdag in Ahaus in oktober 1985, waar de verhouding tussen carnaval en dialect besproken werd, een verslag van Th. Fransen van een internationaal carnavalscongres in Nice in 1984, een artikel van dezelfde auteur over de figuur van de nar, een impressie door Coen Eggen van het carnavalsmuseum in Echt, dat in 1985 12 1/2 jaar bestond, en besprekingen van enkele recente publicaties over het carnaval. – J.H.

Dülmen, Richard van, [en] Norbert Schindler (Hrsg.). *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16. - 20. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main 1984, Fischer Taschenbuch Verlag. (Fischer Taschenbuch 3460). 446 p.; 19 ill.; DM 19,80; ISBN 3-596-23460-3.

Met enig recht kan men deze bundel beschouwen als een vervolg op de eerder door Richard van Dülmen uitgegeven bundel studies over de 'cultuur van de gewone man' in Beieren tussen de zestiende en negentiende eeuw (zie V.B. 11,1 p. 71-73). De nieuwe bundel is echter zwaarder aangezet. Naast vijf oorspronkelijke bijdragen door Duitse auteurs bevat hij vertalingen van eerder verschenen artikelen of hoofdstukken uit boeken van Nathalie Z. Davis, Bob Scribner, Roger Chartier en Robert W. Malcolmson en een nieuwe uitgave van een hoofdstuk uit Rudolf Brauns boek *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet* [enz.] (Stuttgart 1965). Mede door deze internationale inbreng wordt de ruimtelijke begrenzing van het eerdere boek overschreden terwijl nu ook de twintigste eeuw aan bod komt. De strekking van de bundel is echter goeddeels dezelfde.

Die wordt door *Norbert Schindler* aangegeven in de lange inleiding. Met erkenning van de bezwaren die daaraan verbonden zijn houdt hij toch een pleidooi voor het handhaven van het begrip 'volkscultuur', dat dan ook in de titel van de bundel de eerste plaats heeft gekregen. Wil men het laten vallen, dan mist men zijns inziens het zicht op het feit dat zich onder de elite-cultuur "andersartige soziokulturelle Mechanismen kollektiver Identitätsbildung" (p. 54) bevinden. Bovendien doet de term, beter dan meer gedifferentieerde omschrijvingen, recht aan de ervaringswereld van de mensen die van deze 'volkscultuur' deel uitmaken. De auteur geeft verder een boeiende schets van de geschiedenis van de volkskunde in Duitsland tegen de achtergrond van politieke en maatschappelijke omstandigheden in de negentiende en twintigste eeuw, hij wijst op de waarde voor de kennis van de 'volkscultuur' van studies verricht door onderzoekers van het gezinsleven, opvoeren en de arbeiderscultuur in het verleden en hij gaat kort in op de waarde van de begrippen culturele hegemonie, sociale disciplineren, massacultuur en folklorisme (13-77).

De auteurs van de vier overige voor deze bundel geschreven artikelen gaan er, blijkens de door hen gehanteerde begrippen, eveneens van uit dat er zoiets als een 'volkscultuur' heeft bestaan. Zij hebben overwegend gebruik gemaakt van bestaande literatuur. De viering vanaf het eind van de vijftiende tot in de twintigste eeuw van de "Streittag", een feest van

mijnwerkers in de plaats Freiberg, getuigt volgens *Klaus Tenfelde* van een van generatie op generatie doorgegeven houding van verzet tegen de sociaal-economische bovenlaag in de stad, van "ein Residualbereich autonomer Handlungsfähigkeit" (p. 200) (177-202). *Richard van Dülmen* wil aan de hand van voorbeelden uit Duitstalige gebieden laten zien dat het ritueel van publieke terechtstellingen, dat vanaf ongeveer het einde van de zeventiende eeuw steeds uitgebreider werd bij het gelijktijdig afnemen van het aantal executies, zicht geeft op het bestaan van een op symboliek en zintuiglijk waarneembare handelingen gebaseerde cultuur, op "[die] Welt symbolischer Kultur des Volkes" (p. 224). Deze cultuur begon in het begin van de negentiende eeuw te verdwijnen toen, in dit geval, de terechtstellingen niet meer in het openbaar plaatsvonden (203-245). In zijn globale overzicht van de veranderingen in de vrijetijdsbesteding van de 'gewone mensen' in Beieren vanaf de achttiende eeuw tot heden stelt *Werner K. Blessing* vast dat de feesten en vermakelijkheden van de oude 'volkscultuur' in de negentiende eeuw gedeeltelijk en geleidelijk vervangen werden door het gezelligheidsleven in verenigingsverband en in onze tijd door het aanbod van de vrijetijdsindustrie. De 'volkscultuur' is echter niet verdwenen, maar heeft veelmeer een, aan de veranderde tijdsomstandigheden aangepaste, nieuwe gedaante gekregen (352-379).

Gottfried Korff is nagegaan welke functie drie door hem onderscheiden typen meigebruiken hebben vervuld in het Rijnland in de tweede helft van de negentiende eeuw. De verkoop bij opbod in sommige dorpen van ongehuwde meisjes, waardoor zij voor enige tijd met een jongen een paar vormden, diende ertoe de kans op een huwelijk tussen mensen uit het eigen dorp te vergroten en zo de door het erfrecht bevorderde versplintering van het landbezit tegen te gaan. Omstreeks dezelfde tijd hadden ambachtslieden, winkeliers en kooplieden in het stadje Bochum van de jongelingschap de organisatie overgenomen van het traditionele feest rond het oprichten van de meiboom. Zij trachtten op deze wijze het maatschappelijk prestige te herwinnen dat zij, na de economische opleving in deze plaats vanaf de jaren zestig, hadden moeten afstaan aan de nieuwe bovenlaag van industriëlen. In Wuppertal was de eerste mei, zoals in veel andere plaatsen, de dag waarop mensen uit de onderste lagen van de stadssamenleving met hun schamele huisraad de straat op moesten om te verhuizen. De gevoelens van schaamte, die zij daarbij tegenover de overige inwoners zouden ondervinden, werden volgens de auteur door het massale en traditionele karakter van de verhuizing verzacht. Deze drie meigebruiken rekent de auteur tot het "Maifest der vorindustriellen Volkskultur" (p. 277). Vervolgens gaat hij na hoe deze feesten zich verhouden tot het socialistische 1 mei-feest van de 'arbeiderscultuur' en stelt dan vast dat het laatste feest niet eenvoudig de opvolger is van de eerdere feesten, maar dat tussen hen een "Prozess einer diffusen Beeinflussung" (p. 278) bestond (246-281).

Een probleem bij de beoordeling van deze bundel is dat het daarin verdedigde hanteren van het begrip 'volkscultuur' niet direct kan worden bevestigd of ontkend op grond van het door de auteurs aangedragen feitenmateriaal. De lezer zal zelf een standpunt moeten bepalen, op grond van opvattingen over wat hij of zij een historisch aannemelijk beeld acht. De kwaliteit van de genoemde artikelen, in het bijzonder dat van Korff, staat echter buiten discussie. – J.Helsloot.

Egelie, Godfried C.M., [en] Theo B.M. van Winkel. *Wegkruisen, veldkapellen en andere uitingen van de volksvroomheid in de gemeente Beek.* Beek 1986, Heemkundevereniging Beek-L. ("Wat Baek ós bud", 11). 151 p., talr. ill.

In een uitgebreide inleiding van de hand van Egelie, die in 1983 een dissertatie publiceerde over gietijzeren wegkruisen in Limburg, worden de soorten kruisen en veldkapellen besproken en de redenen waarom mensen tot het oprichten ervan zijn overgegaan. De inventarisatie is van Theo van Winkel, die de beschrijving van de verschillende kruisen en kapellen laat voorafgaan door een codering die geënt is op de al eerder opgestelde systematiek van Egelie. – J.J.S.

Eggert, Alfons, und Josef Schepers. *Spieker, 'Bauernburgen', Kemenaden. Bäuerliche Speicherbauten im Münsterland. Ihre Bau-, Funktions- und Sozialgeschichte im europäischen Zusammenhang.* Münster 1985, Aschendorff Verlag. VII, 119 p., 184 ill. (foto's, plattegr., doorsn.); DM 38.-; ISBN 3-402-05255-5.

Bij de scholtenhoeven in Münsterland vindt men wel torenachtige bijgebouwen van één of twee verdiepingen, in vakwerk of steen, die naar de naam te oordelen ('spieker') als opslagplaats voor veldvruchten zijn gebruikt. Behalve een ruimte voor opslag hebben ze gewoonlijk ook nog andere ruimten, bijvoorbeeld voor bakken en brouwen, en soms een kamer met een schouw voor de landheer, terwijl de oudste typen (uit de vijftiende en zestiende eeuw) bovendien schietgaten en omgrachtingen bezitten, die erop wijzen dat ze oorspronkelijk ook als vluchtplaats zijn gebruikt. In het eerste deel van de publicatie die aan deze spiekers is gewijd schetst Schepers de historische achtergrond die deze multifunctionaliteit moet verklaren. Hij zoekt de oorsprong in de tiende eeuw, toen de landheren in Münsterland hun bezittingen straffer gingen organiseren door over een groep van vier tot veertig hoeven meiers (later scholten) aan te stellen, die belast werden met het inzamelen van de korencijns. Hij veronderstelt dat de tot dan gebruikelijke wijze van korenopslag (korven, kasten, hopen) onvoldoende waren en dat daarom de spiekers in gebruik kwamen, naar analogie van de in het westen van ons land en in Vlaanderen voorkomende tiend-schuren. Een verdedigingsfunctie kregen deze gebouwtjes in de volgende eeuwen, toen het centraal gezag aan macht inboette, veel dienstmannen zich zelfstandig maakten en de onveiligheid op het platteland door hun onderlinge twisten toenam. Schepers herinnert in dit verband aan de vele omgrachte verdedigingstorens die ook elders in Noordwest-Europa om gelijksoortige redenen werden opgericht en die in ons land onder andere bekend zijn als stenen kamer of steenhuis. De meeste verdwenen in de vijftiende en zestiende eeuw, na de uitvinding van het buskruit. De spiekers bleven dank zij hun andere functies in gebruik, zij het dat ze voortaan vaak niet meer in steen maar in vakwerk werden opgetrokken. Van de verschillende typen die men daarbij kan onderscheiden geeft Schepers, aansluitend op zijn historische inleiding, een uitvoerige beschrijving met plattegronden en doorsneden. Een sterk argument voor de door hem geschetste ontwikkeling, waarin de opslag primair en de verdedigingsfunctie secundair is, is het voorkomen van het woord 'bergvrede' in Duitse oorkonden uit de dertiende tot vijftiende eeuw. Niettemin vraag ik mij af of het daarnaast voorkomen van het woord 'borg' niet wijst op een wat genuanceerder voorgeschiedenis en of de populariteit van het type na de middeleeuwen, toen de secundaire functie was weggevallen, niet net als de omgrachting en de versterking in ons land zijn oorzaak heeft gehad in statusoverwegingen.

Het tweede deel van het boek bevat een fotoreportage van Alfons Eggert van nog bestaande spiekers, met beknopte beschrijvingen van zijn eigen spieker (Eggert is land-

bouwer), en van de afweertekens, de hijsinrichtingen en van werktuigen voor het reinigen van het zaad die hij aan en in de spiekers aantrof. – J. J. Voskuil.

Franke, Herman. *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland.* 's-Gravenhage 1985, Nijgh & Van Ditmar. 173 p., 18 ill.; ISBN 90-236-5643-1.

Dit boekje van Franke bestaat uit twee onderdelen, beide bijgewerkte versies van al eerder verschenen artikelen. Het eerste handelt over de ontwikkeling van de houding ten opzichte van de dood in de afgelopen 200 jaar en werd in nummer 11,2 van het Volkskundig Bulletin werd besproken (p.212) (de eerdere versie verscheen in 1984 in het Sociologisch Tijdschrift 1984 nr.2 p.286-327). Franke constateert daarin dat in de door hem bestudeerde periode de emotionele afstand tussen de overledene en de nabestaanden steeds groter geworden is.

Het tweede onderdeel 'Beschaving en de afschaffing van het schavot' (eerder verschenen in het Sociologisch tijdschrift 1981 nr. 2 p.199-254) gaat over een soortgelijke verandering in attitude, maar nu ten opzichte van openbare strafvoltrekkingen (aan de kaak stellen, geselingen en executies). Bij de afschaffing van openbare strafvoltrekkingen speelde volgens Franke namelijk de toenemende afkeer van vooral de gegoede burgerij van lichamelijk geweld een doorslaggevende rol. Deze politiek steeds machtiger wordende burgerij zorgde ervoor dat de conservatieve oppositie overwonnen werd zodat in 1860 de laatste executie in Nederland plaats vond. Tien jaar later werd de doodstraf officieel afgeschaft. Dit gebeurde eerder dan in de ons omringende landen, waar de doodstraf veel langer gehandhaafd bleef. Franke legt een verband tussen dit vroege verbod en de weigering van de Nederlandse overheid de doodstraf binnen de muren van de gevangenis te laten voltrekken, een maatregel die in het buitenland veelal toe werd toegepast en die de doodstraf uit het gezicht en daardoor uit de publieke belangstelling haalde. Franke weet de, soms zeer felle, discussie die in die tijd heeft plaats gevonden goed weer te geven. Hij maakt daarbij gebruik van citaten uit kranten, weekbladen en de Handelingen van de Kamer, bronnen die hij systematisch bestudeerd heeft. Onduidelijk blijft echter zijn verklaring voor de geconstateerde ontwikkeling. Volgens Franke ligt die verklaring in de toenemende afkeer zelf en niet in economische belangen, een nieuwe machtstrategie etc. (p.155). Ondanks zijn eigen waarschuwing tegen dit soort algemene interpretaties kan zo'n verklaring mij niet bevredigen. Hier wordt een interessant verschijnsel op een zeer leesbare manier gepresenteerd, de verdere analyse laat vooralsnog op zich wachten. – H.v.K.

Die Frau im Märchen. Im Auftrag der Europäischen Märchengesellschaft herausgegeben von Sigrid Früh und Rainer Wehse. Kassel 1985, Erich Röth Verlag. (Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft, 8). 233 p.; ISBN 3-87680-339-X.

Deze bundel bevat twaalf bijdragen tot het thema van de vrouw, vooral van de heldin, in het sprookje. Een belangrijke vraag die in verschillende, naar mijn smaak tevens interessantste bijdragen aan de orde komt, is of de sprookjesheldinnen een actief of passief gedragspatroon vertonen en of sprookjes de emancipatie van vrouwen bevorderen of belemmeren. Uit deze bijdragen kan geconcludeerd worden dat het gedrag van vrouwen in sprookjes samenhangt met de persoon van de verteller (geslacht, leeftijd, opvattingen) en van de schrijver of bewerker van de sprookjes.

Rainer Wehse geeft een vluchtige schets van de sprookjes waarin een prinses voorkomt (p.9-17). *Heino Gehrts* ziet in sprookje AT 425 waarin de vrouw op zoek gaat naar haar bovennatuurlijke echtgenoot de symbolische uitbeelding van het bewustwordingsproces van de vrouw (17-50).

Heinrich J. DINGELDEIN stelt vast dat in 20% van de Grimm-sprookjes heksen voorkomen die over het algemeen boosaardig, oud en lelijk zijn (50-59). *Marianne Rumpf* meent dat enkele sprookjes waarin spinnende vrouwen voorkomen, ontstaan zijn of verteld werden tijdens spinningen, hetgeen de mythologische interpretatie van de sprookjes ontwaarschijnlijk maakt (59-72). *Heinz Rölleke* wijst erop dat de Grimm's vrijgezel waren toen ze hun sprookjes schreven en dat hun zegslieden voor een aanzienlijk deel ongetrouwde jonge dames waren. Dit moet van invloed geweest zijn op de keuze van de sprookjes en de wijze waarop vrouwen en met name de sprookjesheldinnen zijn uitgebeeld. De meeste heldinnen hebben de leeftijd van de puberteit en maken in het sprookje een rijpingsproces door. Hij meent dat niet in het algemeen gesteld kan worden dat de sprookjes een anti-emancipatorische tendens bezitten (72-88). *Barbara Gobrecht* beschrijft de rol van de vrouw en de heldin in het Russische sprookje, constateert dat deze veel zelfverzekerder en zelfstandiger zijn dan die in de sprookjes van Grimm en verklaart dit als een gevolg van het matriarchale systeem dat in Rusland langer doorgewerkt heeft (89-110). *Sigrid Schmidt* beschrijft de rol van de vrouw in Afrikaanse sprookjes (110-132). *Franz Vonessen* schrijft een nauwelijks te volgens verhaal over de 'grote moeder' in het sprookje (132-152). *Peter Wolfersdorf* meent dat de thans bekende sprookjesteksten geen aanwijzingen bevatten voor het bestaan van het matriarchaat in het verleden (153-164).

De laatste bijdragen zijn minder op het verleden gericht: *Kay Stone* wijst op het verschil tussen de heldinnen in populaire sprookjesbundels en in sprookjes die direct uit de mondelinge traditie stammen. In deze laatste spelen de vrouwen een veel actievere rol (164-173). *Jack Zipes* geeft een overzicht van de feministische literatuur over het sprookje in de Verenigde Staten en Engeland, en geeft enkele voorbeelden van door feministen geschreven en herschreven sprookjes. In feministische kringen is men over het algemeen van mening dat de sprookjes in de klassieke verzamelingen bijdragen tot de bestendiging van de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen (174-192). De bundel wordt afgesloten met een algemeen artikel van *Natascha Würzbach* over feministische literatuurwetenschap waarin de uitgangspunten, de probleemstellingen en de wetenschappelijkheid ervan uiteengezet worden (192-214). – A.J.Dekker.

Hufford, David J. *The terror that comes in the night. An experience-centered study of supernatural assault traditions.* Philadelphia 1982, Univ. of Pennsylvania Press. (Publ. of the American Folklore Society, N.S. 7). XXIV, 278 p.; ISBN 0-8122-7851-8.

Wanneer u die dit leest eens een persoon ontmoet die u verhaalt dat hij op een kwade nacht wakker schrok door de gewaarwording dat iets zijn slaapkamer binnendrong en hem zijn borst indrukte zonder dat hij nog een vin kon verroeren, en hoe bijster angstaanjagend dat allemaal wel was, dan kunt u hem na lezing van Huffords boek geruststellend meedelen dat hij een ervaring had die veel mensen in verschillende samenlevingen hebben (gehad) en die door Hufford 'the Old Hag' is gedoopt, maar die wij wellicht met de term nachtmerrie zouden aanduiden.

Hufford werkte in het begin van de jaren zeventig aan de Memorial University op Newfoundland. Daar vernam hij intrigerende verhalen over een bovennatuurlijk wezen, 'Old Hag' geheten, dat mensen in hun slaap verscheen, hen beklom en op hun slaapstee neerdrukte. Over het algemeen zijn geleerden geneigd zijn om dergelijke vertellingen over buitengewone ervaringen, die de vertellers veroorzaakt achten door wonderlijke wezens, weinig serieus te nemen, aldus Hufford. Ze zien de overleveringen als kulturele producten, en de buitenissige belevenissen waarover ze handelen hetzij als bizarre verzinsels, hetzij als denkbeeldige subjektieve ervaringen opgeroepen door die overleveringen zelf. Van dit soort hypothesen, waarvan diverse varianten bestaan en die hij 'cultural source hypothesis' noemt, wil Hufford weinig weten, omdat die geen recht doet aan ervaringen die mensen beweren te hebben gehad. Het is volgens hem onjuist om die te interpreteren als dromen, hallucinaties of louter verzinsels, opgeroepen door traditionele vertellingen al dan niet in combinatie met een specifieke psychische gesteldheid. In plaats daarvan dient men de belevenissen waarover gerept wordt in bepaalde volksverhalen juist centraal te stellen en pijnlijk nauwkeurig te bestuderen. Hij kwam tot deze opstelling op grond van zijn ontdekking op Newfoundland, dat die belevenissen ook werden gemeld door mensen die nooit van de 'Old Hag' hadden gehoord, hetgeen voor Hufford betekende dat er sprake moest zijn van reële, hoewel bijzondere ervaringen gebaseerd op niet te miskennen observaties. In deze opvatting acht hij zich o.a. gesterkt door de bewering van Lehn en Schroeder, dat de middeleeuwse verhalen van Noorse zeelieden over het opduiken van 'meermannen' niet aan hun verbeelding zijn ontsproten, maar regelrecht zijn voortgevloeid uit hun waarneming van een bijzonder optisch fenomeen, dat ze niet zinnig konden verklaren en daarom als een manifestatie van het bovennatuurlijke beschouwden.

In hoofdstuk twee van zijn boek beredeneert Hufford hoe men er goed aan doet de 'cultural source hypothesis' te vervangen door wat hij de 'experiential source hypothesis' heeft genoemd. Daarin biedt hij ook de resultaten aan van onderzoek d.m.v. een vragenlijst naar 'Old Hag' verhalen en ervaringen onder een kleine honderd Newfoundlandse (folklore-)studenten. Plusminus 23% van hen bleek zulke ervaringen te hebben gehad, ongeveer evenveel mannen als vrouwen. Op basis van de uitkomsten stelde Hufford voorts primaire en secundaire trekken van het 'Old Hag' verschijnsel vast. Primair noemde hij 1) het gevoel wakker te zijn, 2) een realistische waarneming van de omgeving waarin men verblijft, 3) een gevoel van volstreekte verlamming en 4) grote angst. Secundair waren a) het liggen op de rug tijdens de ervaring, b) het gevoel dat iets of iemand aanwezig is van c) numineuze aard, dat d) druk uitoefent, met name in de borststreek, zodat men e) vrees te zullen stikken.

Na zijn onderzoek op Newfoundland is Hufford daar nog ongeveer tien jaar mee doorgegaan in de VS, waar geen of in ieder geval minder sprake zou zijn van een kulturele traditie zoals hij die op Newfoundland aantrof, maar waar wel allerlei mensen ervaringen bleken te hebben (gehad) die een familiegelijkenis vertoonden met die waarmee hij daar vertrouwd was geraakt. Her en der spoorde hij een groot aantal van die mensen op en onderwierp hen aan uitvoerige interviews teneinde een zo gedetailleerd en precies mogelijk beeld te krijgen van hun angstaanjagende nachtelijke belevenissen alsmede van hun opvattingen daarover. Het doel van deze 'fenomenografische' exercities was, vast te stellen of men wel een echte 'Old Hag' aanval had meegemaakt. Als criteria om dat te bepalen hanteerde Hufford het al dan niet aanwezig zijn van de vier primaire trekken.

In hoofdstuk drie biedt hij een bloemlezing uit de immense reeks gevallen die hij in de loop der jaren verzamelde. Opvallend daarin is inderdaad het consistent voorkomen van

primaire en secundaire trekken onafhankelijk van de leeftijd, sekse en etnische herkomst der zegslieden, en het ogenschijnlijk ontbreken van elke aansluiting bij een of andere traditie, zodat men wel gedwongen wordt te geloven dat het om reële ervaringen gaat, die niet gegeneerd zijn door een specifieke kulturele kontekst, maar een andere oorsprong moeten hebben.

In hoofdstuk vier, het lastigste van het boek, zet Hufford uiteen wat onderzoekers inmiddels hebben vastgesteld over wat er tijdens het inslapen, slapen en ontwaken in en met mensen gebeurt, alsmede hoe met elk der daarin onderscheiden fasen het voorkomen van nare dromen, nachterreure, slaapverlamming en hallucinaties verbonden kan worden. Van belang daarbij is, dat hij tot de slotsom komt dat wat hij het 'Old Hag' fenomeen heeft genoemd niet met nare dromen of nachterreure gelijkgesteld mag worden, maar uitsluitend met slaapverlamming in combinatie met hallucinaties, omdat die net als dat fenomeen alleen voorkomen vlak voor of na en niet tijdens de slaap. Voorts maakt hij duidelijk hoe die verlamming en de ermee gepaard gaande hallucinaties en bijgevolg ook het 'Old Hag' fenomeen weliswaar een pathologische oorzaak kan hebben (bv. narcolepsie), maar dat dat absoluut niet altijd het geval hoeft te zijn — een geruststellende constatering voor mensen die menen dat hun nachtelijke belevenissen hun oorsprong hebben in een ziekte. Terzijde zij vermeld dat Hufford dit inzicht een voorbeeld vindt van wat hij 'applied folklore' noemt. Het leeuwendeel van hoofdstuk vier bestaat echter uit een tirade aan het adres van allerlei psychologen en door hen geïnspireerde lieden, omdat geen van hun interpretaties van gruwelijke nachtelijke ervaringen bruikbaar zou zijn om het 'Old Hag' verschijnsel zoals door hem gedefinieerd en beschreven te begrijpen. Beknopt geformuleerd verwijt hij hen dat ze a) onder dezelfde noemer (bv. nachtmerrie, nachterreure en incubus) teveel verschillende fenomenen hebben gezien en b) zich bij het duiden daarvan meer door hun theoretische uitgangspunten (namelijk dat ze een kulturele en/of psychische oorsprong hebben) dan door precies geregistreerde feiten hebben laten leiden. Daardoor zijn ze zijns inziens niet toegekomen aan een werkelijkheidsadekwate afbakening en deskriptie van die verschillende verschijnselen, hebben ze er deswege invalide verklaringen voor gegeven en, wat Hufford het ergste vindt, de op observaties gebaseerde ervaringen van mensen wegverklaard als onecht, want met rare voorstellingen verbonden en slechts te begrijpen als de resultaten van angstneurosen en/of een of andere kulturele traditie. Op die tradities moeten we ons niet verkijken, zo waarschuwt hij, omdat die lang niet overal voorkomen waar men 'Old Hag' ervaringen heeft. Die tradities maken het mensen juist mogelijk over die ervaringen te spreken, en duiden op een aanvaarding daarvan. Waar die tradities ontbreken, zoals in de VS, praten mensen dan ook niet gaarne over hun nachtelijke bezoeken, omdat ze vrezen voor gek te worden versleten, en kan het lijken dat het verschijnsel daar ontbreekt, terwijl dat aantoonbaar niet het geval is. Gaat men alleen op de overleveringen af, dan zit men dus fout, als men een goed beeld wil krijgen van de verspreiding van 'Old Hag' ervaringen.

Hoe die ervaringen verwerkt kunnen zijn in verhalen over spoken, heksen, demonen, vampiers en andere vervaarlijke bovennatuurlijke wezens maakt Hufford in hoofdstuk vijf duidelijk aan de hand van een reeks meer en minder uitvoerig weergegeven gevallen waarvan sommige ontleend aan de literatuur.

In het konkluderende hoofdstuk tenslotte hamert hij er heel nadrukkelijk op dat men bij het bestuderen van fantastische vormen van (volks)geloof niet al te gauw moet menen dat die volstrekt irrationeel zijn en per definitie elke empirische grond missen. Hij meent niet alleen aangetoond te hebben dat mensen echt vreemde dingen aan den lijve kunnen onder-

vinden, maar ook een benadering ontwikkeld te hebben die recht doet aan hun op het eerste gezicht ongeloofwaardige observaties. Het is Huffords vermoeden dat er waarschijnlijk meer stabiele en complexe fenomenen van het 'Old Hag' type voorkomen onafhankelijk van kulturele tradities en modellen, die een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van bepaalde soorten (volks)geloven, bijvoorbeeld de ervaringen van mensen die dood leken Folkloristen, volkskundigen, antropologen e.d. zouden daar bij het onderzoeken van die geloven meer rekening mee moeten houden. Et voilà in grove trekken de inhoud van Huffords boek.

Ik kan niet beweren dat ik het met onverdeeld genoegen gelezen heb en erg overtuigend vind. Ten eerste is het bij vlagen slecht, onduidelijk en onsystematisch geschreven. Zo moet je hoofdstuk vier verschillende malen lezen voordat duidelijk wordt hoe Hufford de visies en bevindingen van anderen precies met elkaar relateert en wat hij daaraan zo aanvechtbaar vindt. Daarbij helpt het schematisch overzicht van wie welke fenomenen al dan niet in zijn theorieën over nachtmerries, incubi e.d. heeft verwerkt absoluut niet, integendeel, het vergroot slechts de verwarring. Ten tweede vallen er serieuze vraagtekens te plaatsen bij Huffords regelmatig terugkerende beweringen, dat zijn zegslieden niet beïnvloed zouden zijn door zijn werk. Uit de verbatim verslagen van de gesprekken die hij met sommigen voerde, blijkt dat ze niet alleen lezingen of kolleges van hem hadden aangehoord, maar ook gebruik maakten van daarin gebezigde termen. Ten derde kan men ernstig twijfelen aan Huffords uitspraken dat zijn informanten op Newfoundland en in de VS hun ervaringen los van (kulturele) tradities en modellen opdeden. Nergens maakt hij namelijk overtuigend duidelijk hoe hij van geval tot geval tot die vaststelling kon komen. Dat sommige van zijn zegslieden geschriften over allerlei okkulte fenomenen lazen en met mensen omgingen die zich daarin verdiepten, wuift hij te gemakkelijk als mogelijke bron van invloed op hun ervaringen weg op grond van de aanvechtbare stellingname dat het 'Old Hag' fenomeen, zoals hij meent dat men het moet opvatten, zó niet in die geschriften voorkomt en aan die mensen bekend is. Over de mogelijke invloed van bijvoorbeeld 'horror movies', een frekwent op de Amerikaanse tv vertoond genre, zwijgt hij in alle talen, waarschijnlijk om dezelfde reden. Zo krijgt Hufford het gelijk van elke doordrivende nominalist. In dit verband zij er ook op gewezen dat zijn onderscheid tussen ervaringen enerzijds en cultuur anderzijds niet alleen naïef is, maar ook evident misleidend omdat elke ervaring van mensen kultureel bepaald is. Ten vierde meen ik dat hij, door zijn myope gerichtheid op de vraag of mensen wel een echte 'Old Hag' ervaring in zijn zin hadden gehad, allerlei aspecten van hun biografie alsmede de verwevenheid daarvan met de sociale kontekst niet in zijn beschouwing heeft betrokken, waar die mogelijk tot een beter begrip van hun ontmoetingen met nachtelijke plaaggeesten zouden kunnen leiden. Zo ontbreekt elke poging van Huffords kant om systematisch na te gaan hoe bijvoorbeeld de seksverhoudingen en de opvattingen die zijn zegslieden daarover hadden misschien een rol hebben gespeeld in het soort ervaringen waarmee ze werden gekonfronteerd. Als bepaalde kulturele tradities of modellen al mochten ontbreken, dan wil dat nog geenszins zeggen dat er geen andere bronnen, bijvoorbeeld sociale, van betekenis zijn (geweest). Wat dat betreft is Huffords aanpak van een angstwekkend benauwend type.

Tenslotte moet het me van het hart dat het me zeer teleurgesteld heeft dat Hufford niet de minste moeite heeft gedaan om ook maar een snippet van een verklaring voor het 'Old Hag' verschijnsel te geven. In plaats van een raadsel op te lossen geeft Hufford er een op. Soms kan zo iets fascinerend zijn, helaas riep het bij mij slechts ergernis op. – Jozada Verrips, Amsterdam, 23 november 1986.

Jans, Everhard. *Het los hoes met 'achterheerd' in Noord- en Oost-Twente.* Denekamp 1986, Stichting Heemkunde Denekamp. (Opstellen en werkstukken van de Stichting Heemkunde Denekamp, 4). 88 p., 76 ill.

De *achterheerd* is een erker aan de woonzijde van het boerenhuis, achter het haardvuur. Ze stond ook bekend als de *spinhoek*, omdat ze door de nabijheid van het vuur en de lichtinval bij uitstek geschikt was om er te spinnen. Op grond van het kadastrale minuutplan van 1830 en van oude foto's en tekeningen stelt de schrijver de verspreiding vast, die zich behalve over het oosten en noordoosten van Twente ook over het aangrenzende Duitse gebied uitstrekt. Deze verspreiding en de omstandigheid dat de erker vooral voorkomt bij bedrijven van keuterboeren aan de randen van nederzettingen brengen hem tot de veronderstelling dat er een verband is met de in deze streek tussen de zeventiende en de tweede helft van de negentiende eeuw als huisindustrie gevestigde textielindustrie. – J.J.V.

Janssen, Han. *De geschiedenis van de speelkaart.* Rijswijk 1985, Uitgeverij Elmar. 356 p., t.a.r.ill.; f 74,50; ISBN 90-6120-467-4.

Deze uitgave is een aanmerkelijk uitgebreide versie van een in 1965 bij Van Dishoeck verschenen boekje. De meeste aandacht gaat uit naar de verschillende typen kaarten, inclusief de tarok. Ook andere aspecten van de speelkaart zoals de houding van de overheid ten opzichte van het kaartspel, bijzondere toepassingen en techniek van het drukken van de kaarten worden echter behandeld. Het boek is voorzien van een goed register en een bibliografisch overzicht. – H.v.K.

Lehmann, Albrecht. *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen.* Frankfurt/New York 1983, Campus Verlag. 317 p., DM 58.–. ISBN 3-593-33100-4.

Het volksverhaalonderzoek heeft tot nu toe overwegend aandacht besteed aan de klassieke verhaalgenres. Voorzover aan het vertellen zelf aandacht besteed werd, betrof dat weer het vertellen van de bekende genres zoals sprookje en sage. Er is de laatste jaren echter steeds meer belangstelling ontstaan voor het vertellen van de meer alledaagse ervaringen die bijvoorbeeld betrekking hebben op de jeugd, de schooltijd, het werk en de vakantie. In de Verenigde Staten zijn hierover al interessante studies verschenen, o.a. van Sandra Stahl. In Duitsland is het vooral Albrecht Lehmann die het volksverhaalonderzoek in deze richting heeft uitgebreid. In dit boek probeert hij via de verhalen over de eigen levenservaringen te weten te komen hoe mensen hun eigen leven gestructureerd zien en hoe zij reageren op algemene politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Verhaalonderzoek moet uiteindelijk bewustzijnsonderzoek worden, aldus Lehmann.

Het materiaal waarop Lehmann zijn studie baseert, wordt gevormd door de interviews met 86 arbeiders, woonachtig in Hamburg en geboren in de periode 1915-1925. Lehmann heeft deze keus gedaan om de beschikking te krijgen over homogeen en intern vergelijkbaar materiaal. Hij heeft dit ingedeeld naar bepaalde thema's, 'Leitlinien des Erzählens', waaromheen de vertellers hun herinneringen groeperen. De thema's zijn voor deze groep informanten ongeveer gelijk. De politiek heeft tot 1950 op hen een alles bepalende invloed uitgeoefend. Zij waren in hun jeugd getuige van de politieke onrust in Duitsland, moesten vervolgens in de Hitlerjeugd, de arbeidsdienst, het leger, werden als soldaat de oorlog ingestuurd, raakten gevangen en maakten de chaotische na-oorlogse jaren tot ca. 1950 mee. Het

tweede grote thematische complex wordt gevormd door wat Lehmann de 'private Erzählorientierungen' noemt. Het vertellen is hier gericht op de stad waar men woont, de woning, het beroepsleven, de lonen en de prijzen. Het derde complex gaat over de kinderjaren, de jeugd, het gezin, ziekten en de vooruitzichten voor de toekomst. Het leven in de Bondsrepubliek Duitsland heeft voor deze mensen geen markante oriënteringspunten in hun levensgeschiedenis opgeleverd.

Het is zeker interessant om, zoals Lehmann doet, de visie van de mensen op de wereld en hun eigen leven te reconstrueren. Die visie blijkt in hoge mate bepaald te worden door de algemene, maatschappelijke en politieke situatie waarmee het individu geconfronteerd wordt en door de sociale groep waartoe men behoort, in dit geval de arbeiders. Het is hem ongetwijfeld gelukt om een beeld te schetsen van de visie van zijn informanten op tal van zaken. Dit beeld blijft echter wat in de lucht hangen doordat het niet getoetst kan worden aan de visie van andere sociale groepen, zoals vrouwen, hogere beroepsgroepen e.d. Lehmann heeft goede argumenten gehad om zich tot deze ene groep te beperken, maar het gevolg is wel dat hij geen gelegenheid krijgt uit te breken uit de ervaringswereld van deze groep en in feite gedwongen wordt het bij een uitvoerige beschrijving en analyse te laten. Het blijft hierdoor vooralsnog onduidelijk in hoeverre het hier geschetste beeld specifiek geldt voor deze groep informanten, wat precies op rekening van hun sociale positie, hun generatie en leeftijd geboekt moet worden en in hoeverre dit beeld ook voor andere groepen geldt. – A.J.Dekker.

Liber amicorum E. Van Autenboer. Onder red. van H. de Kok en G. Landuit. – Taxandria N.R. 57 (1985); 428 p., ill.

Deze feestbundel voor de Belgische historicus en heemkundige Van Autenboer bevat naast artikelen van lokaal- en regionaal-historische aard ook een aantal (veelal regionaal uitgewerkte) bijdragen over volkskundige onderwerpen (zoals gilden, meiboom). Van de laatste wil ik er enkele noemen.

S. Top geeft een aantal voorbeelden van de veelal stereotiepe wijze waarop buitenlanders (de Hollander, Amerikaan, Chinees etc.) in het Belgische kinderlied voorkomen (353-368). In een hommage aan de conservator van het speelkaartenmuseum van Turnhout mochten vanzelfsprekend geen studies over het kaartspel ontbreken. *A. Roeck* wijdt een artikel aan de kunst van het kaartlezen. Hij beschrijft hoe zijn moeder daarbij de kaarten interpreteerde. Duidelijk blijkt dat de betekenissen die aan de kaarten en de ligging van de kaarten toegekend worden niet meer van deze tijd zijn, maar behoren bij een negentiende-eeuws maatschappijbeeld (249-258). *H. Janssen* schrijft over de Saraceense herkomst en de Europese geschiedenis van het kaartspel, en in grote lijnen ook over de ontwikkelingen in de afbeeldingen op de kaarten, die per land verschilden (259-269). *F. Cremers* belicht diverse aspecten van het negatieve beeld dat het kaartspel door de eeuwen heen heeft gekend (271-294). *J. Van Haver* gaat in op het geestelijk kaartspel, d.i. een verhaal of lied waarin aan de cijfers en figuren uit het kaartspel een religieuze betekenis wordt gegeven. In tegenstelling tot elders in Europa is in Vlaanderen de liedvorm het populairst, wat volgens Van Haver te danken zou kunnen zijn aan de verspreiding ervan per vliegend blad en de verwantschap met het in deze regio vertrouwde geestelijk tellied (295-310). – J.J.-v.P.

Lunsingh Scheurleer, Th.H., C.Willemijn Fock, A.J. van Dissel. *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht.* Deel 1: *Groenhazenburch.* Leiden 1986, Afdeling Geschiedenis van de Kunstnijverheid Rijksuniversiteit Leiden. 440 p., talrijke ill.; f 45,-; ISBN 90-6471-179-8.

Het in 1969 bij de afdeling Geschiedenis van de kunstnijverheid van de Universiteit van Leiden gestarte 'Rapenburgproject' heeft tot doel de wooncultuur van de belangrijke Leidse gracht het Rapenburg vanaf het ontstaan van de gracht tot aan de huidige tijd te bestuderen. Het moest een diepgaande studie worden, waarin alle huizen afzonderlijk behandeld zouden worden. Na enige tijd besloot men het gebied te beperken tot de zes bonnen (buurten) zoals die in 1601 bestonden en die het rechte gedeelte van het Rapenburg omvatten. Over elk van deze bonnen zou een apart boekwerk verschijnen, elk bestaand uit twee onderdelen: een zeer uitvoerige huis- en bewoningsgeschiedenis met uitgave van de op de huizen betrekking hebbende boedelinventarissen (en soms nog andere archiefstukken) en een inleiding waarbij de meer algemene aspecten van de bewoningsgeschiedenis, zowel kunsthistorische als sociaal-historische en stedenbouwkundige, aan de orde zouden komen. Als eerste in de reeks is nu dit deel, dat gaat over de bon Groenhazenburch, verschenen.

Vanuit mijn vakgebied interesseerde mij natuurlijk het sociaal-historische aspect van de inleiding het meest. Helaas heeft dat aspect nu juist de minste aandacht gekregen van Lunsingh Scheurleer, de schrijver van de inleiding. Opmerkingen over bijvoorbeeld innovaties of ontwikkelingen in het gebruik van de ruimten worden niet gemaakt, het blijft bij citaten uit enkele van de in het bronnengedeelte gepubliceerde boedelinventarissen. Ik denk echter dat ook lezers met een kunsthistorische of stedenbouwkundige belangstelling gehoopt hadden meer aan hun trekken te komen. De inleiding is vaak niet meer dan een aaneenschakeling van citaten uit archiefstukken, anekdotes en andere *faits divers*, soms erg interessant, maar nauwelijks voortkomend uit een bredere visie op de ontwikkeling van de bewoning en bebouwing in de loop van de bestudeerde 600 jaar.

Als bronnenpublicatie is dit deel aanmerkelijk positiever te beoordelen. Nauwgezet zijn alle bouw- en bewoningsgegevens met betrekking tot de verschillende huizen bij elkaar gezocht. Het is te hopen dat besloten wordt nog een zevende deel toe te voegen aan de nu geplande serie van zes, waarin al de verzamelde feiten in een breder kader worden gevat dan nu met de inleiding het geval is. – H.v.Koolbergen.

Meischke, R. *De schoorsteen binnenshuis en op het dak.* Intreerede. Leiden 1986, Rijksuniversiteit te Leiden. 20 p.

In de late middeleeuwen worden in de Nederlandse steden de vrije haardplaatsen geleidelijk vervangen door wandstookplaatsen, met een kanaal voor de afvoer van de rook. Deze vernieuwing hing nauw samen met het proces van verstening. De constructie van de rookkanalen is niet overal dezelfde: in het westen werd ze geïntroduceerd vanuit Frankrijk, waar men de rookkanalen bundelde tot één grote schoorsteen, in het oosten vanuit het Rijngebied en Westfalen, waar de rookkanalen elk voor zich een weg naar het dak zochten. Daarnaast ontwikkelde zich in de Hollandse architectuur, uit zuiver architectonische overwegingen, nog de schuin oplopende 'gesleepte' schoorsteen die op elke gewenste plaats uit het dak kon komen. De overgang van vrije haardplaats naar wandstookplaats laat zich in de vroegste periode aflezen uit de stedelijke keuren, als men zich niet laat misleiden door het gebruik van de term 'schoorsteen', waarmee aanvankelijk een laag muurtje rond de vrije

haard werd aangeduid. De schrijver ondersteunt deze etymologie met een aantal bewijspplaatsen, die tevens een genuanceerd beeld geven van het proces van vernieuwing. – J. J. V.

Monumentjes van devotie. *Wegkruisen en veldkapellen in de gemeente Venray. Beschrijving van alle monumentjes en toeristische route.* Toelichting bij de tentoonstelling in het Freulekeshuis van 7 juni tot 13 oktober [1986]. Venray 1986, Werkgroep Kruisen en kapellen van Veldeke–Venray. 88 p., 62 ill.

Deze rijk geïllustreerde uitgave van de Werkgroep Kruisen en kapellen van de Vereniging voor Venrayse volkscultuur, die zich bezighoudt met restauratie en onderhoud van wegkruisen en veldkapellen binnen de gemeente Venray, is een inventarisatie met een routebeschrijving van de monumentjes in die gemeente. – J. J. S.

Russell, Jeffrey Burton. *Lucifer. The Devil in the Middle Ages.* Ithaca/London 1984 (geb.) en 1986 (pb.), Cornell University Press. 356 p., 25 ill.; \$ 14,25 (pb.); ISBN 0-8014-1503-9 (geb.) en 0-8014-9429-X (pb.).

Met *Lucifer* heeft Russell zijn trilogie over de geschiedenis van het duivelsconcept voltooid. *The Devil* (1977) bestreek de periode van de oudheid tot en met het begin van het christendom; *Satan* (1981) reikte tot halverwege de vijfde eeuw en *Lucifer* handelt over de middeleeuwen tot het jaar 1500. Met de naamgeving van de drie delen correspondeert geen verandering in termengebruik in de behandelde perioden: het gaat steeds om de duivel als de personificatie van het kwaad, of die nu als duivel, Satan, Lucifer of met nog een andere naam werd aangeduid. Russell heeft zich tot taak gesteld de ontwikkeling van opvattingen over de duivel te traceren. De sociale context van deze ontwikkeling laat hij grotendeels buiten beschouwing, naar hij zegt omdat zeer uiteenlopende sociale verbanden nagenoeg identieke ideeën voortbrachten. Zoals Russell aan het begin van zijn boek poneert, was de duivelsleer gedurende de middeleeuwen slechts aan detailveranderingen onderhevig. Pas vanaf het eind van de zeventiende eeuw zouden ideeën omtrent de duivel ingrijpende wijzigingen ondergaan. Hiertoe zouden de wreedheden van de op het duivelsgeloof gebaseerde heksenvervolgingen hebben bijgedragen.

Lucifer is echter méér dan een ideeënhistorische studie, al verdienen negen van de elf hoofdstukken deze typering. In het eerste en in het laatste hoofdstuk confronteert Russell de lezers met zijn eigen opvattingen over respectievelijk de relatie tussen bijgeloof, kennis en duivelsgeloof en over de status van het duivelsconcept binnen het huidige christendom. Het zij hier voldoende, te vermelden dat Russell waarschuwt tegen onderschatting van het kwaad in de wereld en meer speciaal tegen verdringing van de duivel of een andere metafoor van het kwaad uit het christendom. Als essentieel element van het duivelsconcept beschouwt hij “that a real force is actively present in the cosmos urging to evil” (p.305-306).

De tussenliggende hoofdstukken bevatten korte beschrijvingen van oosters orthodoxe (2) en islamitische (3) opvattingen over de duivel, gevolgd door uitvoerige analyses van westers-christelijke duivelsconcepten. Kernpunt in deze beschouwingen vormt de relatie tussen God en duivel en de verantwoordelijkheid voor het kwaad bij God, duivel en/of mensen. Russell traceert de ontwikkeling van de christelijke duivelsleer achtereenvolgens aan de hand van ‘folklore’ (4), vroeg-middeleeuwse ideeën van kloosterlingen (5), beeldende kunst en literatuur (6), hoog-middeleeuwse geleerde opvattingen (7), beeldende kunst en literatuur (8) en toneel (9), en ten slotte de laat-middeleeuwse zienswijze van nominalisten

en mystici, gecombineerd met een korte excursie naar de heksenvervolgingen (10). Met een essay over de bronnen, een uitvoerige bibliografie en een index wordt het onderwerp verder ontsloten dan wel het boek toegankelijk gemaakt.

Het is niet doenlijk Russells zeer informatieve studie in kort bestek weer te geven en van commentaar te voorzien. Twee punten krijgen echter nog enige aandacht. Allereerst de opvatting van Russell dat ideeën omtrent de duivel gedurende de middeleeuwen slechts detailveranderingen hebben ondergaan. Deze opvatting laat zich nog wel verdedigen onder verwijzing naar de in de loop der middeleeuwen door diverse denkrichtingen – scholastiek, nominalisme, mystiek, humanisme – als tamelijk bescheiden afgeschilderde invloed van de duivel, al varieerde de mate van aandacht voor de duivel bij deze richtingen onderling. Maar zij valt moeilijk te rijmen met een ontwikkeling die Russell met name vanaf de veertiende eeuw signaleert, namelijk dat de duivel in preken, in heiligenlevens en op het toneel kleurrijker en concreter aan de bevolking werd voorgehouden dan voorheen. Russell gaat zelfs zo ver, te poneren dat de grote heksenvervolgingen voortbouwen op een wijd verbreid duivelsgeloof onder de bevolking (p.244), al was dit geloof ‘opgelegd’ door de intellectuele elite (p.299). Dergelijke uitspraken vormen niet de sterkste kant van Russell: ze zijn onvoldoende onderbouwd en gespecificeerd.

Een soortgelijk bezwaar geldt ook zijn hoofdstuk over folklore (4), het tweede hier aan te stippen punt. Hoewel Russell slechts een vage indicatie geeft van wat hij daaronder verstaat – “folklore arises from a preconscious, unselfconscious level of storytelling or practice and leaves its traces in oral traditions” (p.62) – maakt hij wel duidelijk dat hij de ‘volksreligie’ als een meer bewust, overwogen en samenhangend geheel van voorstellingen en praktijken hiervan wil onderscheiden. De volksreligie leidt hij vooral af uit homiletische literatuur en preken, de folklore uit verhalen. Russell wijst op een tegenstelling in beide ‘tradities’. In de preken werd de duivel voorgesteld als bijzonder angstaanjagend, terwijl de folklore de duivel eerder als belachelijk, als een dwaas afschilderde. Op basis van tal van verhalencollecties wordt een rijk overzicht geboden van duivelsvoorstellingen, ideeën over kettters, joden en heksen als de meest prominente helpers van Satan, en over het pact met de duivel. Maar de lezer blijft in het ongewisse over de verspreiding en het effect van de diverse duivelsopvattingen onder verschillende groeperingen.

Resteert de niet door Russell aangeroerde kwestie waarom hij zijn trilogie in 1500 afsluit en niet bijvoorbeeld twee eeuwen later. Want, zo zegt Russell, “the witch craze constitutes one of the most important episodes in the history of the Devil” (p.301). – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Sauermann, Dieter. *Volksfeste in Westmünsterland*. 2 delen. Vreden 1983 en 1985, Heimatverein Vreden. (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde, 24 en 29). 255 en 296 p., 220 en 195 ill.; ca. DM 30,- per deel.

Dit boek bevat een overzicht van de belangrijkste feesten in Westmünsterland, dat direkt aan Nederland grenst. In het eerste deel passeren de kalenderfeesten de revue. In het tweede deel komen naast enkele feesten uit de levenskring (geboorte, doop, huwelijk) vooral de feesten ter sprake die georganiseerd worden door de nabuurschappen – in dit gebied nog springlevend – en door de schuttersgilden. Een apart hoofdstuk is voorts gewijd aan de opkomst en de activiteiten van de muziekverenigingen en aan het fenomeen heemkundevereniging. Sauermann beschrijft telkens per feest de historische ontwikkeling, waarbij hij ook uit-

voorig aandacht besteedt aan de viering in het heden. Hij beschikt hiertoe over een uitvoerige documentatie zowel van historische als van eigentijdse gegevens. De tekst wordt ondersteund door een indrukwekkende hoeveelheid fotomateriaal, deels van Sauermann zelf.

De in dit boek beschreven ontwikkelingen van de feesten in Westmünsterland zijn vanwege de nabijheid van het gebied en de nauwe contacten die over en weer bestonden, heel interessant voor wie zich voor het Nederlandse feestwezen interesseert. – A.J.Dekker.

Sauermann, Dietmar (Hrsg.). *Ostern in Westfalen. Materialien zur Geschichte eines volkstümlichen Kirchenfestes*. Münster 1986, F. Coppenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 46). VII, 388 p., 30 ill. buiten tekst; DM 26,80; ISBN 3-88547-297-X.

In 1955 zond het Archiv für westfälische Volkskunde een vragenlijst over paasgebruiken naar zijn correspondenten met het verzoek de vragen in de vorm van een samenhangend verslag te beantwoorden. In de daarop volgende jaren, tot 1979, kwamen er in totaal 158 verslagen binnen, waarvan er 36 integraal in dit boek zijn opgenomen. Zij vormen de kern van deze als lees- en werkboek bedoelde uitgave (p. 29-277). Daaraan toegevoegd is een hoofdstuk met een keur van teksten uit gedrukte bronnen, voornamelijk volkskundige en regionale literatuur. Van de ontwikkelingen in de paasgebruiken die uit dit omvangrijke materiaal kunnen worden gedestilleerd, geeft Sauermann in het inleidend hoofdstuk een summier samenvatting. Hij constateert o.a. dat het religieuze aspect van het paasfeest in de negentiende eeuw sterk afgenomen is, dat na 1900 het palmpasengebruik voor kinderen sterk opkomt en het gebruik van het geven van paaseieren waarschijnlijk in de steden is opgekomen en rond 1900 door de chocolade-industrie krachtig is bevorderd. Interessante waarnemingen die mogelijk ook voor Nederland opgaan. – A.J. Dekker.

De seksualiteit in de achttiende eeuw. Tekst van de voordrachten gehouden tijdens het symposium te Gent, 13-15 september 1984. – Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw 17 nr. 1 (65-66) (1985); 210 p., ill., graf.

De bundel bevat lezingen die vanuit verschillende gezichtspunten (o.a. medisch, strafrechtelijk, kerkelijk) ingaan op de seksualiteit in de achttiende eeuw. Een viertal artikelen heeft nauwere aanknopingspunten met volkskundig onderzoek.

De ideeën en noties in het voorlichtingsboek *Venus minsieke gasthuis* van de Franse arts Venette, dat vanaf 1687 tot bijna een eeuw later een grote populariteit genoot in de Republiek, zouden volgens H. Roodenburg (119-141) kunnen aangeven welke seksuele attitudes de goeude burgerij had. De verminderde populariteit aan het einde van de achttiende eeuw is een gevolg van het verschijnen van voorlichtingsboeken waarin onder invloed van het 'beschavingsoffensief' minder openlijk geschreven wordt over seksualiteit.

Haaks op de konklusies van Van Ussel in zijn *Geschiedenis van het seksuele probleem* staan de resultaten van het onderzoek van M.C. Gyssels (143-155) naar diverse aspecten van voorhuwelijks gedrag in Vlaanderen in de achttiende en negentiende eeuw, die aantonen dat er tussen die twee eeuwen grote contrasten bestaan en dat er vanaf 1780 een toenemend vrijer seksueel verkeer tussen ongehuwden waarneembaar is.

In de eerste helft van de achttiende eeuw is de organisatie van prostitutie kleinschalig, maar L.C. van de Pol (157-171) stelt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw veranderingen zijn ontstaan met als resultaat o.a. de oprichting van bordelen, een grotere

scheiding tussen 'volks'- en 'burger'-prostitutie. Bronnen als rechterlijke archieven, officiële overheidsregistratie van prostituees en bordelen, bevatten concrete voorbeelden van verburgerlijking, verpreutsing, scheiding van volks- en elitecultuur, terugdringing van vrouwen uit het openbare en economische leven.

W. Frijhoff (195-210) schetst enkele grote lijnen die het symposium te zien geeft, met als uitgangspunt de vraag welke zekerheid er bestaat dat juist in de achttiende eeuw veranderingen zijn ontstaan, gezien het probleem van de interpretatie van de bronnen. In de eerste plaats ziet Frijhoff geen breuk in de seksuele beleving van de zeventiende en achttiende eeuw, maar hoogstens een langzamerhand ontstaan van een koppeling van seksuele identiteit aan het sociaal gedrag. Daarnaast wijst Frijhoff op de verschillen die blijken te bestaan tussen de normatieve bronnen, die wijzen op een grotere normering, en de feitelijke gedragswereld, waar weinig van deze tendens te bespeuren is. Op grond hiervan trekt hij de opvatting van de civilisatietheorie als zou er een groeiende conformering aan de normcultuur zijn in twijfel. Frijhoff ziet eerder golfbewegingen, die hij echter niet aan een beschavingsoffensief gekoppeld ziet. Tenslotte komt hij met een viertal onderwerpen van onderzoek die meer helderheid kunnen brengen in de achttiende-eeuwse beleving van seksualiteit.

Tielemans, E. *Volksgeneeskunde in Limburg. Een bibliografie.* Samengest. en van commentaar voorzien door -. Limbricht 1986, Limburgs Volkskundig Instituut. (Volkskundig Mozaïek 1). 113 p., 8 ill.; ISBN 90-71104-01-X, ISSN 0920-3303.

Voor deze becommentarieerde bibliografie met Limburgse volksgeneeskundige gegevens werden naast algemene volkskundige werken ook alle dorps- en stadsmonografieën, tijdschriften en heemkundige periodieken geëxcerpeerd. Voor een maximale ontsluiting zijn registers op plaats, persoon, ziekte, remedie (waaronder religieuze handelingen en voorwerpen) en plantennamen toegevoegd. - J. J. S.

Verhaltensforschung in Österreich. Konrad Lorenz 80 Jahre. [Hrsg. von] Otto Koenig. Wien/Heidelberg 1983, Ueberreuter. 528 p., ill.; DM 68,-; ISBN 3-8000-9021-X.

In deze bundel ter ere van de gedragsonderzoeker Konrad Lorenz is een hoofdstuk gewijd aan kleding. In dit hoofdstuk zijn de voordrachten van een vijftiental wetenschappers, gehouden tijdens de Matreier Gespräche, een jaarlijkse bijeenkomst georganiseerd door de Oostenrijkse ethologen, met deelnemers uit verschillende disciplines, afgedrukt. Slechts enkele van die voordrachten waren ook voor volkskundigen van belang. Ik noem ze hier kort. *Christine Burckhardt-Seebass* (343-346) constateert dat in Zwitserland de laatste tijd veel uniformen uit het straatbeeld verdwijnen. Alleen voor de meest noodzakelijke functies blijven ze gehandhaafd. Aan de andere kant kunnen uniformen bij fanfares e.d., vroeger niet gebruikelijk, nu niet meer weggedacht worden. *Hartmut Heller* (375-385) heeft de ontwikkeling van de klederdracht in Franken (Beieren) gevolgd. Daar lopen de laatste tien jaar steeds meer mensen in een aan de moderne tijd aangepaste dracht. Het blijken vooral mensen uit de middenklasse te zijn die niet oorspronkelijk uit de streek afkomstig zijn en zo aansluiting proberen te vinden bij de autochtonen, of mensen die zich willen afzetten tegen het 'overheersende Beieren'. *Max Liedtke* (411-430) heeft 500 schoolboeken van ongeveer 1650 tot 1945 doorgenomen op het onderwerp kleding. Hij constateert o.a. dat er in die

schoolboeken al zo'n 200 jaar op gewezen wordt dat kinderen zich eenvoudig en gezond moeten kleden. Ook bleek er in de achttiende en vroege negentiende eeuw veel meer aandacht besteed te worden aan de kleding als leeronderwerp dan later. *Johann Günther Muhri* (431-459) tenslotte gebruikte voor zijn kledingonderzoek 123 schoolfoto's uit de jaren 1890 tot 1945, afkomstig uit de verzameling van de pedagogische fakulteit van de universiteit van Erlangen-Nürnberg. De foto's zijn zowel genomen op de 'Volksschule' als op scholen waar de goeude burgerij haar kinderen naar toe stuurde. Muhri komt in deze voordracht niet tot algemene conclusies, maar geeft een kort overzicht van de veranderingen die zich in de kleding van de scholieren in deze 55 jaar voltrokken. – H.v.K.

Voedselgeschiedenis. – Groniek. Gronings historisch tijdschrift nr. 95 (1986). 158 p., ill.; ISSN 0169-2801.

Dit themanummer van Groniek is er het bewijs van dat de Groningse historici de voeding sinds kort als een legitiem onderzoeksobject beschouwen. Het nummer is een niet on aardige, hier en daar misschien wat merkwaardig aandoende mengeling geworden van wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke artikelen met een brede thematiek. Het bevat bijvoorbeeld – om maar twee uitersten te noemen – niet alleen een artikel waarin de verschillende richtingen van het historisch voedingsonderzoek besproken worden, maar ook een korte biografie van Wina Born, geschreven door haar man. Ik zal hier alleen kort ingaan op de bijdragen die m.i. het belangrijkste zijn.

S.J. Mennell constateert dat de invalshoek van het historisch voedingsonderzoek in de laatste tijd verschoven is van een economische gerichtheid op de omvang van de consumptie en de handel in diverse voedingsmiddelen naar een meer sociale gerichtheid. Nu worden er vragen gesteld als: waarom eet men wat men eet, of hoe zijn bepaalde voorkeuren of taboes in de voeding van een gemeenschap ontstaan. In zijn bespreking gaat hij in op enkele problemen die aan de verschillende bronnen, met name het kookboek, kleven, op de verdiensten en de bezwaren van het structuralistische voedingsonderzoek en op de inspirerende mogelijkheden die de sociologische benadering van Norbert Elias naar zijn mening biedt (p. 7-21). *A.P.den Hartog* beschrijft het ontstaan en de geschiedenis van de (natuurwetenschappelijke) voedingsleer, die zich tot de jaren vijftig op voedseltekorten en nadien vooral op de gevolgen van overvoeding voor de menselijke gezondheid richtte. Hij toont zich een pleitbezorger van een historische en sociaal-wetenschappelijke benadering binnen het natuurwetenschappelijk voedingsonderzoek (22-35). Op basis van een beperkt aantal historische bronnen waarin iets over smaak en voedingsgewoonten in het verleden wordt meegedeeld, probeert *A.van Otterloo* het ontstaan en de latere ontwikkelingen van een Nederlandse 'kookstijl' te schetsen. Doel hiervan is om – zij het met enige voorzichtigheid – de juistheid aan te tonen van de algemeen gangbare opvatting dat er in het zuiden (van West-Europa in het algemeen en van Nederland in het bijzonder) beter en lekkerder gegeten zou worden dan in het noorden. Een verklaring hiervoor zoekt ze in een verschil in mentaliteit en historische ontwikkeling van de onderscheiden gebieden. Ik vraag me echter af of er op basis van zo'n beperkt aantal, niet altijd eenduidige, bewijsplaatsen tot een al in het verleden bestaande tegenstelling tussen noord en zuid geconcludeerd mag worden, of er vervolgens niet te weinig rekening gehouden wordt met een ongetwijfeld ook in het verleden voorkomende diversiteit in de voeding van de onderscheiden gemeenschappen en of er niet evenzeer aanwijzingen aangedragen zouden kunnen worden voor bijvoorbeeld een

tegenstelling tussen oost en west, of tussen stad en platteland (36-55). *M.C. van der Sman* geeft op grond van rekeningen en notulen uit de archieven van gasthuizen, weeshuizen e.d. een heldere beschrijving van het voedselgebruik in deze instellingen en in herbergen in de stad Groningen vanaf de zestiende eeuw tot heden. Bijzondere aandacht wordt geschonken aan wát er in de verschillende perioden gegeten werd, wie er bepaalde wat er gegeten werd, aan de bereiding en aan het gedrag aan tafel (73-91). *C.G. Santing* geeft een schets van de geschiedenis van het dessert vanaf de klassieke oudheid tot heden in vogelvlucht (133-151). – Jozien Jobse.

Volkscultuur. *Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 2 nr. 3-4 (1985); 135 p., tatr. ill.

Het merendeel van deze aflevering bestaat uit referaten, gehouden op een door Ben Hartman georganiseerde veldwerkersdag (Oss, 27 april 1985), bedoeld om de onderlinge contacten tussen veldwerkers op gang te brengen resp. te bevorderen. *Stefaan Top* presenteert een vademecum voor de beginnende veldwerker (p. 13-19). *Ate Doornbosch* benadrukt het verschil tussen een overkoepelende veldwerker en een regionale. Beide hebben hun eigen specifieke mogelijkheden en verdiensten, maar als ik het goed begrijp dient de regionale werker niettemin goed te beseffen waar zijn plaats is (20-29). *Wim Bosmans* vertelt hoe in Vlaanderen het veldonderzoek naar liederen en muziek op gang is gekomen (30-32), *Harrie Franken* doet verslag van zijn tot nu toe niet geringe werkzaamheden in verband met het verzamelen van liederen in Brabant (33-48), *Rolf Jansen* geeft, na onderzoek in de Tilburgse gemeentearchieven, voorbeelden van Tilburgers die in vroeger tijden hun vetes uitvochten met behulp van zelfgemaakte liederen (49-59). *Ben Jansen*, jarenlang medewerker aan het radioprogramma 'Vonken onder de as', onthult de fijne kneepjes van het jager-op-volksverhalen-vak in het Brabantse (81-86), *Marco Bos* inventariseert de vroegere en huidige problemen bij het documenteren van volksdansen (87-94). Tot zover de referaten; naast berichten over actualiteiten bevat de aflevering bovendien nog drie zeer informatieve bijdragen van *S.J. van der Molen*, resp. over de historie van het volksliedonderzoek in Friesland (60-68), over het Friese sagenonderzoek en het verzamelen van sagen (met een volgens hem, waarschijnlijk in vergelijking met de overige Nederlandse provincies, vrij pover resultaat) (69-80), en over de oorsprong en ontwikkeling van de Skotse Trije (95-112). – M.v.D.

Die Welt im Märchen. Im Auftrag der Europäischen Märchengesellschaft herausgegeben von Jürgen Janning und Heino Gehrts. Kassel 1984, Erich Röth Verlag. (Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft, 7). 189 p.; DM 30,-; ISBN 3-87680-338-1.

Deze bundel bevat tien artikelen over de wereld in het sprookje, d.w.z. hoe de wereld (de aarde en de hemel) geconstrueerd is en hoe bepaalde onderdelen ervan zoals de zee, het bos en de bron in het sprookje worden uitgebeeld. Zoals dat gebruikelijk is in deze reeks zijn de artikelen deels nogal speculatief van aard, deels een aaneenschakeling van leuke voorbeelden zonder veel bewijskracht.

Max Lüthi geeft ter inleiding een samenvatting van zijn eerdere studies over de wereld van het sprookje die vooral gekenmerkt wordt door het ontbreken van een scherpe tegenstelling tussen het alledaagse en het bovennatuurlijke (p.9-21). *Katalin Horn* wijst op de

betekenis van de weg die de sprookjesheld moet afleggen en illustreert dit met een vermoeiend lange reeks van voorbeelden (22-37). Het artikel van *Heino Gehrts* gaat over de rol van het bos in Duitse sprookjes. Het is de plek waar de helden hun toevlucht zoeken, belangrijke psychische ontwikkelingen doormaken en gevaren doorstaan (37-53). Ook de bron en in het algemeen het water vervult allerlei belangrijke functies in het sprookje, wat *Ursula Heindrichs* weer met behulp van vele voorbeelden duidelijk probeert te maken (53-74). *Agnes Kovács* wijst op enkele sjamanistische motieven in de Hongaarse versies van sprookje AT 468, waarin de held een boom beklimt die tot in de hemel reikt. (74-84). Volgens *Felix Karlinger* wordt de zee in continentale sprookjes wat vlakker uitgebeeld dan in sprookjes uit de kustgebieden. Ook zijn er binnen het Europese gebied diverse verschillen tussen de bovennatuurlijke wezens die de zee bevolken. De verschillen hangen samen met de mate van gevaarlijkheid van de diverse zeeën en kustwateren (84-92). Het artikel van *Heino Gehrts* is een opsomming van het motief van de symplegaden (de rotsen die zich sluiten en weer openen) in sprookjes van alle volkeren en tijden. De symplegaden fungeren telkens als de overgang tussen de allédaagse wereld en het hiernamaals (92-122). Interessant en helder is het artikelen van *Sándor Solymossy* over het motief van de burcht die op een vogelpoot in het rond draait. Dit motief komt behalve in Hongaarse sprookjes ook voor in West-Azië bij de oeralaltaïsche volkeren en hangt samen met hun opvattingen over de constructie van hemel en aarde die volgens hen met elkaar verbonden zijn door via een boom. Ook hun tentbouw weerspiegelt deze opvattingen. Het sprookjesmotief is door de Hongaren vanuit het oosten naar Europa gebracht (123-139). Het sprookjesmotief van de glazen berg stamt volgen Otto Huth uit de mythologie. De glazen berg vormt de verbinding tussen hemel en aarde en is de Europese tegenhanger van de Indische berg Meru (139-156). *August Nitschke* vraagt zich af hoe het komt dat Europese sprookjes meestal goed aflopen en de held een veelbelovende toekomst tegemoetgaat. Ook in Japanse en Arabische sprookjes loopt alles vaak goed af, maar niet in Afrikaanse en Indiaanse sprookjes. Wat hiervan nu de oorzaak precies is, wordt uit het vreemde betoog niet duidelijk. Wel wordt duidelijk dat volgens hem de Europeaan – en dus ook de Japanner en de Arabier – meer belangstelling zou hebben voor het lot van de individuele mens dan voor de grillige machtsuitoefening van bovennatuurlijke wezens. – A.J.Dekker.